

मा. १७ वै. अंक - बी.पी.
जानेवारी - फेब्रुवारी - मार्च २०१७

संपादक - मा. डॉ. गीतरा विश्वनाथ विभूतन

ISSN 2231

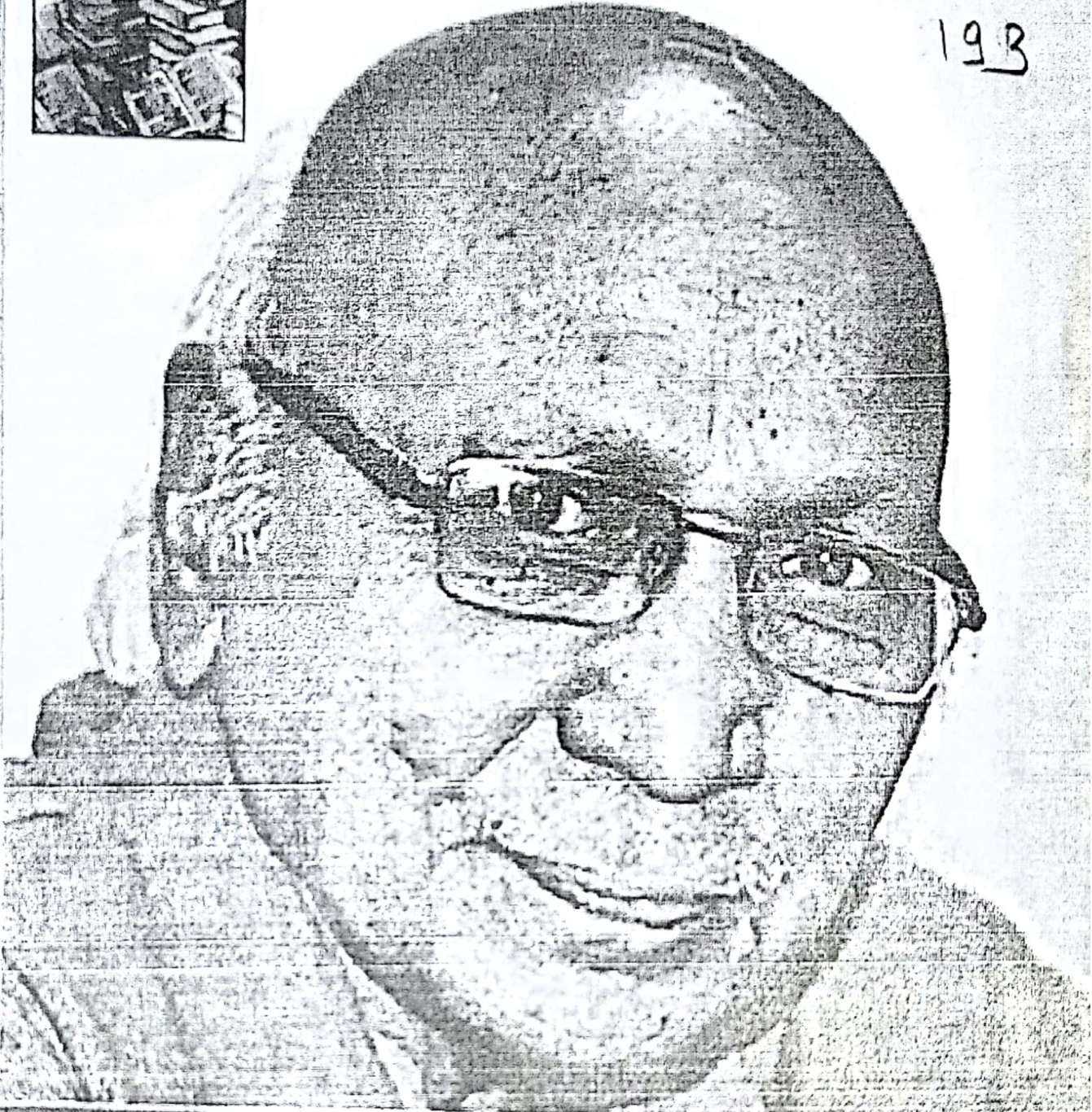
SAKSHAM SAMIKSHA

सक्षम समीक्ष

यादवी समाजाच्या व साक्षर भाषावी भाषेतल्या

193

स्मृतिशेष पत्राची डॉ. गंगाधर पानतांबणे यांना भावार्पण आल्याबाबत
(जन्म - २८ जून १९३७ म्रम - २७ मार्च २०१७)

वितरण क्षेत्र : पुणे, नगर, नाशिक, मुंबई, ठाणे, दिल्ली, रायचूर, बडोदा, इंदौर, कोल्हापूर, सातारा, सांगली, कऱ्हाड, सांगलीपूर, लातूर, परभणी, जालना, औरंगाबाद, नागपूर, अमरावती, नांदेड, जळगाव, पुणे, नंदुरवार, चंद्रपूर, मडकिलोली, वारिण, पंढारा, बर्धा, रायगड, सिधुदूर्ग, बेळगाव, कर्नाटक, गोदा, दादरगाडी

अंतर्गत

१) ध्येयनिष्ठा आणि संघर्ष हाच जीवनप्रवास	स्मृतिशेष डॉ. गंगाधर पानतावणे ६
२) थोडी सावली, थोडं ऊन : जीवनाशी बांधिलकी भानगारी कविता	डॉ. नागनाथ कंत्रेतापळे १३
३) प्रबोधन आणि परिवर्तन चळवळीतील एक अप्रगण्य नाच : संत गाडगेबाबा	डॉ. नितीन करमळकर १६
४) भारतीय नाटक आणि नाटककार	प्रेमानंद गज्वी १७
५) स्मृतिशेष डॉ. गंगाधर पानतावणे यांचे वैचारिक लेखन	प्राचार्य. डॉ. नीळकंठ शेंरे २२
६) स्मृतिशेष डॉ. गंगाधर पानतावणे यांची मुलाखत	प्रा. डॉ. शैलेश त्रिभुवन ३१
७) भाषाभ्यासाची उपयोजित क्षेत्रे	प्रा. डॉ. संजय नगरकर ३४
८) आई	प्रा. डॉ. किर्ती मुळीक ३८
९) यशवंतराव चव्हाण यांचे शैक्षणिक विचार व कार्य	प्रा. डॉ. नानासाहेब पवार ५१
१०) समकालीन प्रश्नांना भिडणारी समर्थ विद्रोही कविता 'घाताहतीची कैफियत'	प्रा. डॉ. विद्याधर बन्सोड ५९
११) श्री. कृ. कोल्हटकरांचे टीका-विचार	प्रा. डॉ. अशोक शिंदे ६२
१२) भारतीय भाषांमधील अनुवादीत कविता	प्रा. विद्या सुर्वे बोरसे ६४
१३) अहिराणी बोलीतील निसर्गविषयक भाषाविश्व	प्रा. डॉ. योगिता पाटील ६७
१४) तृतीय सहस्रकारंभीच्या सांस्कृतिक पर्यावरणातील गोमंतकीय कथांचे स्वरूप	प्रा. विनय मडगांवकर ६९
१५) आनंद संप्रदायातील कर्म-विचार	सौ. गायत्री पंडित ७९
१६) पापणीआड पाणी इंदुमती जोंधळे	रचना ७४
१७) गोमंतकीय लोकसाहित्य अभ्यासाच्या दिशा	प्रा. हेमंत अय्या ७५
१८) रॉय किणीकर यांचे व्यक्तिमत्त्व	प्रा. डॉ. कामिनी रणपिसे ८२
१९) अनिल पाटील यांची कविता : एक घाड्मयीन दृष्टिकोन	संजय बोरुडे ८५
२०) निरंजन घाटे यांचे विज्ञानसाहित्य	प्रा. डॉ. रवींद्र शिंदे ८७

शब्दाली प्रकाशन पुणे अंतर्गत प्रकाशित होणारे सक्षम समीक्षा त्रैमासिक
अशी पाठवा वर्गणी

मनी ऑर्डर/घनादेश/घनाकर्ष संपादक 'शब्दाली प्रकाशन' या नावाने किंवा मेल ट्रान्सफरने वर्गणी जमा करावयाची असल्याची 'बँक ऑफ महाराष्ट्र, कर्वेनगर, पुणे' या शाखेत जमा करावी.

खाते संपादक : शब्दाली प्रकाशन, खाते क्र. 60058138435/IFCS Code - MAHB 0000970

वार्षिक वर्गणी : २५०/- (व्यक्ती), ३००/- (संस्था), पंचवार्षिक : १२५०/- (व्यक्ती), १५००/- (संस्था)

टीप : पुढील अंकापासून वर्गणीत बदल होत आहे. - संपादक

जानेवारी-फेब्रुवारी-मार्च-२०१८ | ५

भाषांच्या अभ्यासाची या अवगत काळाची निवड दिवसेंदिवस वाढत आहे. एकपेक्षा अधिक भाषा अवगत असणे हेच आजच्या जगात टिवून राहून प्रगती करणाऱ्याचे गमक झाले आहे. अशा वेळी परभाषा आत्मसात करून त्यातून भाषांतराचा मार्ग अवलंबून ही सारी माहितीची-ज्ञानाची देवाणघेवाण करण्याची आवश्यकता निर्माण झाली आहे. साहित्यक्षेत्र, व्यासरोडिम, विज्ञान-तंत्रज्ञान, सामाजिक व सांस्कृतिक संज्ञापन अशा विविध क्षेत्रात आज 'भाषांतर' आवश्यक ठरते आहे. पर्यायाने 'भाषेच्या अंतर्गत रचने'चा अभ्यास करणाऱ्या भाषाविज्ञानात भाषांतर क्षेत्रही अंतर्भूत झाले आहे.

वरवर पाहता "एका भाषेतील विचार दुसऱ्या भाषेत व्यक्त करणे म्हणजे भाषांतर होय." असे म्हणता येईल. येथे दोन भिन्न भाषांमधील व्यवहार गृहीत आहे. पर्यायाने भाषांतर करणे किमान दोन भाषांचे सर्वांगीण ज्ञान असणे आवश्यक ठरते. या भाषेतून भाषांतर करावयाचे असते तिला 'स्रोत / मूलभाषा' व ज्या भाषेत ते करावयाचे असते तिला 'लक्ष्य' भाषा म्हणतात. अशा वेळी भाषांतर कर्ताला दोन्ही भाषांची व्याकरणिक माहिती, सांस्कृतिक संदर्भ व शैली विशेष अवगत असणे आवश्यक ठरते. समाज मूळ संदेश वा, कथ्य त्याच भाषेच्या भिगणीभाषेत न्यावयाचे असेल, तर फारशा अडथळी येत नाही. उदा. हिंदी, मराठी या दोन्ही स्वतंत्र भाषा असल्या, तरी त्यांची जननी एकच आहे. शिवाय भारतीय संस्कृतीचा एकसंध पट त्या दोन्हींना लाभला आहे. व्याकरणिक रचनेचे नियम सारखेच (कर्ता-कर्म-क्रियापद) आहेत. त्यामुळे भाषांतर प्रक्रिया विनासायाने मार पडेल. जसे, 'रोहन क्रिकेट खेळतो' याचे हिंदी भाषांतर सहजसुलभ पद्धतीने 'रोहन क्रिकेट खेले रहा है।' असे होईल. याउलट इंग्रजी भाषांतर मात्र 'Rohan Play Cricket'. (कर्ता-क्रियापद-कर्म) असे होईल. शिवाय, नकारार्थी प्रत्यय, उपपदे वापरताना एखाद्या वाक्प्रचाराचा सांस्कृतिक संदर्भ माहीत नसल्यामुळे भाषांतर करताना गोंधळ होऊन घुका होऊ शकतात. भाषाविज्ञानाच्या उपयोगन क्षेत्रात या सर्व बाबींचा विचार करून 'भाषांतर विद्या' विकसित करता येते. तसेच भाषांतराच्या केंद्रस्थानी 'अर्थ' ही संकल्पना असते. भाषांतरकर्ताला भाषांतर करताना 'अर्थ'चे विकृतीकरण करणे योग्य नसते. स्रोत भाषा व लक्ष्य भाषातील तो दूषा असतो. या संदर्भात एमन याकोबसन या रसायनिकाने भाषांतर व अर्थनिश्चिती यांच्या परस्परसंबंधाचा विचार मांडताना 'भाषिक चिन्हांचा' अर्थ सांगणे म्हणजे इतर चिन्हांच्या साहाय्याने त्या चिन्हांचे स्पष्टीकरण देणे होय, म्हणजेच तिचे भाषांतर वा चिन्हांतर करणे होय."

यावरूनही भाषांतर क्षेत्राचे महत्त्व दृश्य असते. भाषाविज्ञानाच्या साहाय्याने आपल्यास त्याची कळवण्यामात्रा वा कसोट्या संज्ञेला येऊ शकतात.

३. कोशनिर्मिती : मानवी भाषा ही द्विस्तरीय रचना असते त्यात (१) वागिदिवाटने निर्माण होणाऱ्या असंख्य ध्वनीयुक्ती काही विशिष्ट ध्वनींचाच मूलभूत ध्वनी म्हणून स्वीकार हा पहिला स्तर (२) वा मर्यादित ध्वनींची समुच्चय व अर्थपूर्ण रचना करणे हा दुसरा स्तर होय. या महत्त्वपूर्ण गुणधर्मांमुळे आपण मर्यादीत ध्वनींच्या साहाय्याने अमर्यादीत संदेशनव्यवहार साधू शकतो. उदा. 'न, आ, ई, प' या ध्वनींची विशिष्ट नियमानुसार जुळणी केल्यास त्यापासून 'आणि', 'पाणी' यांसारखी अर्थपूर्ण शब्दरूपे तयार होतात. त्यातून त्या त्या भाषेतील शब्दांचा साठी तयार होतो. या शब्दांचीही संयोजनपूर्ण व अर्थपूर्ण जुळणी रचना करून वाक्ये तयार होतात. भाषाविज्ञानात अशा या ध्वनीपासून वाक्यापर्यंतच्या संरचनेचा, तिच्या अंतर्गत व्यवस्थेचा अभ्यास केला जातो. प्रत्येक भाषेचा स्वतंत्र असा शब्दनिधी असतो. त्याची अंतर्गत व्यवस्था सावण्याची पद्धत म्हणजे त्या भाषेचा शब्दकोश तयार करणे होय. अर्थात पारंपारिक भाषाभ्यासात 'शब्दांचे अर्थ सांगणे' हेच कोशाचे मुख्य कार्य मानले गेलेले आहे. शिवाय अशा शब्दकोशांची निर्मिती बहुधा साक्षर समाजात वा लेखन भाषेतच होते असे दिसून येते. परंतु शब्दांच्या अर्थाबरोबरच इतरही काही माहिती मिळावी, शब्दकोशाचे कार्य व स्वरूप समजून घेण्याच्या प्रेरणेतून कोश विचार अधिक व्यापक होत जातो. कोशाचे अनेक प्रकार या प्रेरणेतून निर्माण झाले. त्यात ज्ञान कोश, अमरकोश, परिभाषा कोश, संस्कृती कोश, चरित्रकोश, विश्वकोश यांसारख्या कोशांचा समावेश होतो. अर्थात शब्दकोशपेक्षा या इतर कोशांचे कार्य काहिसे भिन्न असते. व्यापक असते. शब्दकोशांना काही मर्यादा पडतात. त्यात 'अज्ञिष्ट' शब्दांचा वापर करावा की नको? शब्दांची व्युत्पत्ती सांगणे आमच्या एकात्मिक अभ्यासात कितीपत संयुक्तिक आहे? यांसारख्या प्रश्नांची उत्तरे पारंपारिक कोशविचार देत नाही. त्यामुळे भाषा वैज्ञानिकदृष्ट्या 'शब्दकोशा'चे कार्य हे अधिक व्यापक मानावे लागेल. शब्दांचे अर्थ देण्याबरोबरच, भाषा स्वनव्यवस्था, पदव्यवस्था, वाक्यव्याकरण, अर्थव्यवस्था यांचे नियम स्पष्ट करून त्यास अनुकूल असे प्रत्येक शब्दांचे वर्णन देणे अभिप्रेत आहे.

४. माहिती व संज्ञापन तंत्रज्ञान : एकवित्तिते शक्य हे माहिती व तंत्रज्ञानाच्या विस्फोटाचे शतक मानले जाते. पारंपारिक संदेशन वा संज्ञापन व्यवहारात भाषेचा वापर एका विशिष्ट

भाषाभ्यासाकडून स्वतःची मान्यतेची केलेली दिसतात. आधुनिक संज्ञापक प्रणालीने, तर अशिल मानव बाबीलाच विस्फारीत केलेले आहे. अमानेची भाषिक पातळीवर एक विशिष्ट 'संकेत प्रणाली' सिद्ध होत आहे. भाषेच्या उपयोगन क्षेत्रात एका नवीन व अचिंतन अशा क्षेत्राची पर पाहणी आहे. अशा वा माहिती व संज्ञापन तंत्रज्ञानाच्या संकेत प्रणालीचा भाषा वैज्ञानिकगृहीने विचार होणे आवश्यक आहे. कोणत्याही तंत्रज्ञानात वापरले जाणारे शब्दप्रयोग हे परिभाषाविज्ञान, संदेशन व्यवस्थेचे असतात. त्यास अधिकाधिक मुलभूत प्रयोग भाषेतून देणे किंवा आहे त्याच पारिभाषिक संज्ञा स्वीकारणे व वापरणे, त्याकडे समाज भाषाविज्ञानाच्या दृष्टिकोनातून पाहण्याची आवश्यकता आहे.

५. वाक्चिकित्सा : 'बोलीभाषा' किंवा 'लिखित भाषा' असा भाषेचा दोन पद्धतीने वापर आपण करतो. अर्थात संदेशनातही हे भाषाव्यवहाराचे अंतिम उद्दिष्ट असते. हे संदेशन एका संपूर्ण अर्थाच्या मोलण्यातून किंवा वाक्यातून होते. बोली भाषेत वापरल्या जाणाऱ्या व मानवी मुखातून बाहेर पडणाऱ्या ध्वनींचा विचार ध्वनीनिर्मिती, उच्चारणस्थाने, उच्चारण अवयव, ध्वनी परिवर्तन, ध्वनीचा विनियोग याचा अभ्यास करणारी शाखा म्हणजे 'स्वनविज्ञान' किंवा 'ध्वनीविचार' होय. आधुनिक भाषाविज्ञानात "स्वन-स्वनिम-पद-परिम-शब्दबंध-अर्थ-उपवाच्य-वाक्य" या आंतरस्तरीय रचनेचे विरलेपण एककालिक पद्धतीने करणे महत्त्वाचे मानले गेले आहे. त्यातूनच साखळी चिकित्सा पद्धतीही उदयास आली. पारंपारिक भाषाभ्यासात भाषेचे निदमन व्याकरणिक कसोट्यावर कसे होते याचा अभ्यास केला जाई. विशेषतः भाषेकडे एका साधनवादी दृष्टीने पाहिले जाई. शुद्ध कसे बोलणे व शुद्ध कसे लिहावे हेच जणून त्यातून सांगण्याचे हेतू होता. परंतु प्रत्यक्ष भाषाव्यवहार हा कोणत्याही निदमने पातळ न करताही होऊ शकतो असे दिसते. तेव्हा लेखन भाषेपेक्षा बोलण्या जाणाऱ्या भाषेला अधिक महत्त्व देण्याचा प्रयत्न आधुनिक भाषाविज्ञानात केलेला दिसतो. कोण? कोणास? कोठे? कोणत्या संदर्भात बोलते याचा विचार अधिक महत्त्वाचा ठरतो आहे. त्यातूनच "समाजभाषाविज्ञान", "मनोभाषाविज्ञान", "बोलीभूत" यांसारख्या अभ्यासाखाळा उदयास आल्या. 'वाक्य' ही एक संपूर्ण व स्वायत्त रचना मानून तिच्या अंतर्गत व्यवस्थेचा संरचनात्मक अभ्यास महत्त्वाचा मानला जातो. म्हणूनच भाषेचा

हादिक अभिजंठ
 डॉ. मुर्यायरायण उष्युषे (भास्व) यांचे केंद्रिय हिंदी संस्थानचा गंग